

POLGÁR SZABOLCS

**Kelet-Európa nomád népei a *Régmúlt idők elbeszélésében* II.
Besenyők**

The Russian Primary Chronicle on the Nomads of the Eastern European steppe II. The Pechenegs. The Russian Primary Chronicle has plenty of reports on the Pechenegs between the years 915 and 1116. There are two different classings concerning the genealogy of the Pechenegs: in the introductory part of the chronicle they belong to the peoples of the Eastern European steppe, but at the end of the chronicle they are descendants of (biblical) Ismaels, that is they are Muslims, together with the Polovtsians (Cumans), Torks (Oghuzes) and Torkmans (Saljuqs). This is a negative valuation. The difference fairly demonstrates the double view of the chroniclers around 1116: the first genealogy belongs to the past, to the history of the Pechenegs, the second belongs to the “present”, to the enemies of the Rus’ (at this time the rest of the Pechenegs were under Cuman rule). The mentions of the Pechenegs in the reign of the prince Sviatoslav usually are in connection with the Rus’–Byzantine relationship. In this reports the Pechenegs are non-essential participants of the history of the Rus’. In generally, this reports reflect peaceful Rus’–Pecheneg relationship. The situation changed under the reign of prince Vladimir. The Pechenegs became enemies of the Rus’. The case of the turn is unclear (the development and prosperity of Kiev or the internal struggle in the Rus’). There are a few reports on the fight against the Pechenegs. These events preserved in the memory (first of all in the memory of the escort/druzhina and the family of the Kievan princes, e. g. the building of the so-called ‘Serpent ramparts’ in the Kiev region, the battle near Vasiliev). The chroniclers connected the oral tradition with folk tale motifs (foundation of Pereiaslav, siege of Belgorod). The main message of the chronicle is clear: the (pagan) Pechenegs were defeated and the (Christian) Rus’ survived them.

Keywords: Pechengs, Rus’, the Russian Primary Chronicle, Rus’–Pecheneg relationship, Rus’–Byzantine relationship

A Régmúlt idők elbeszélésében (Poveszty Vremennih Let, a továbbiakban PVL) a besenyőkről viszonylag terjedelmes szövegrészek találhatók, több mint a besenyőket megelőző időszak nomádjairól, de jóval kevesebb, mint a kumánokról (polovecekről). Mivel történetük időben közelebb esett az évkönyv keletkezéséhez, az emlékezet érthető módon jobban megőrizte az emléküket. A tanulmányban elsősorban arra fordítok figyelmet, hogy a 11–12. századi Ruszban mit tartottak fontosnak feljegyezni róluk, és az évkönyvírók milyennek mutatják a nomád szomszédokat.

A híradások származásuk szerint két fő csoportot alkotnak: bizánci forrásokból átvett feljegyzéseket és a Rusz déli részének szóbeli emlékezetét. A híradások elrendezése hasonló, mint a korábban említett nomádok esetében: első említésük a népek genealógiájában található, a szlávokkal kapcsolatba került kelet-európai nomád népek felsorolásában, az avarok és a magyarok (fekete ugorok) között. Ezt követően sokáig nincs róluk szó, majd a 10. század elején kezdődnek a róluk szóló feljegyzések. Először a 915. (6423.) évnél találkozunk velük, az itt szereplő történet kétségtelenül bizánci forrásokon alapul. Hasonlót látunk a korábbi nomád népekről szóló elbeszélésekben is, ott is bizánci forrás szolgált a kronológia indításához. A 11. századi eseményeknél már rendelkezésre álltak „saját” évszámok is, amiket azonban valószínűleg utólag számoltak ki, amikor a krónikát összeállították. Ebbe – az évszámokkal pontosá tette – kronológiai keretbe kerültek bele azok a „népi” emlékezetből merített elbeszélések, amelyek középpontjában a Rusz és a besenyők küzdelme áll.

Az évek nélküli részben a népek genealógiájában a besenyők a kelet-európai steppe más népeivel egy csoportban szerepelnek, de az elhelyezésük kronológiailag kicsit pontatlan: az avarok után, de a magyarok előtt.¹ Ezzel az elhelyezéssel kapcsolatban különböző következtetések láttak napvilágot, amelyeket Balogh László csoportosított és elemzett:² 1. a besenyők neve azért áll a magyarok említése előtt, mert már azelőtt megjelentek Etelközben, mielőtt a magyarok a Kárpát-medence felé indultak;³ 2. a besenyők kelet felől érkezve megtámadták a magyarokat Etelközben, akik átkeltek a Dnyeperen, és a Kárpátok felé vonultak;⁴ 3. a két népnév között nem kell keresni az összefüggést, a PVL szerzői nem tudtak a besenyők és magyarok közötti háborúról, és általában a 9. század végén a steppén történt eseményekről, ezért csak véletlennek tekinthetjük a sorrendet.⁵

Az utóbbi vélemény tűnik a legvalószínűbbnek; a 9. század végén a különböző keleti szláv törzsek kapcsolatban voltak ugyan a magyarokkal, de a steppén történt események részleteiről nem biztos, hogy pontos ismereteik voltak. Ennek ellenére egy idő után nyilvánvalóvá vált számukra, hogy a magyarok helyét a besenyők foglalták el, de úgy tűnik, hogy ez nem okozott nagy változást az életükben, már csak azért sem, mert a Rusz megerősödése egyre biztosabb védelmet is biztosított számukra. A 10. században a besenyők már a Kijev környékére kiterjeszkedő rusz fejedelmek számára voltak fontosak, így aztán érthető, hogy a korábbi történetekből több minden kihullott az emlékezetből, és inkább a fejedelmi druzsinák tettei kerültek a középpontba.

A besenyők ezenkívül egy másik eredettörténetnek is részesei. 1096-ban a polovecek kifosztották a kijevi barlangkolostort. A barbár tett leírása után a krónikaíró foglalkozik a polovecek eredetével. Négy népet említ (torkmenek, besenyők, torkok és polovecek), akik közös származásúak, és hivatkozik Patarai Szent Metód kinyilatkoztatására. A négy törzs

¹ PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 25.

² Balogh 2015, 290–291, 296–297.

³ Pl. Pletněva 1962, 162. A besenyők 9. századi letelepedése a Volgától (Dontól) nyugatra egy régi időre visszamenő tévedés, a besenyők kelet-európai honfoglalását a kutatás ma már a 9–10. század fordulójára teszi, legfeljebb a Don és Al-Duna közötti területen történő előrehaladás sebességének kérdésében oszlanak meg a vélemények (pl. Györffy 1971, 281–287; Zimonyi 1998, 143; Romashov 1999, 23–24; Harmatta 2001, 13; Kozlov 2012; Katona-Kiss 2015, 111–115.).

⁴ Pl. Györffy 1959, 76/242. j.

⁵ Pl. Bartha 1988, 36.

őshazája az etrivi pusztá volt, és mindannyian Izmaél leszármazottai.⁶ Ez a genealógia a szír és a közel-keleti irodalmi hagyományon alapul. Az etrivi pusztá az arabiai Medina (Jaszrib) környékét jelenti, és az izmaeliták említése szintén ezzel kapcsolódik egybe, Izmaél fiainak népei a kereszténység megbüntetésére rendeltettek, ezért kellett a barlangkolostor szerzeteseinek is elszenvedni ezt a támadást. A négy említett nép közül a torkmenek a szeldzsukok, a torkok (oguzok) pedig az oguzok, és a besenyők talán azért kaptak helyet itt, mert a 11. század végén még maradtak kisebb csoportjaik a kelet-európai steppén, polovec uralom alatt, tehát a négy népből hárommal is volt közvetlen érintkezése a Rusznak.⁷ Talán az évkönyvbeli összes említés közül a besenyők itt szerepelnek egyedül igazán negatív kontextusban.

Ezt követően hosszú ideig nem találkozunk a besenyők nevével, pedig a 890-es évek közepétől már Etelközben laktak, és a Dnyeper középső medencéjéig, a ligetes steppéig terjedt ki a területük. A századforduló évei a Rusz és a besenyők számára is átmeneti időszakot jelentettek, a ruszok ekkor rendezkedtek be Kijevben, és szervezték meg a környező törzsek adóztatását, a besenyők pedig szintén ebben az időben rendezkedtek be a Don és az Al-Duna közötti steppén. Kijev ekkor még nem volt nagy és gazdag település, ezért talán nem volt még eléggé vonzó célpont. A ruszok számára azonban a bizánci területek felé vezető útvonalak miatt kezdettől fogva fontos volt a béke a besenyőkkel. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a besenyők nem tagozódtak be a Kazár Kaganátusba, törzseik vezetői a saját céljaik megvalósítására törekedtek.

A besenyőkkel kapcsolatos első évszámmal keltezett eseményt a 915. évnél találjuk. A PVL szerint ekkor támadtak a besenyők először a Ruszra. A tudósítást részletesen elemezte Balogh László. A szöveghely kétségtelenül bizánci eredetű tudósításra megy vissza, mégpedig *György barát krónikájának folytatása* (*Georgius Monachus Continuatus*) görög szövegének ószláv fordítására (a görög eredeti *Theophanes Continuatus krónikájából* átvett szöveg volt).⁸ A bizánci forrás alapján világossá válik a besenyők szerepe a 914–917 folyamán történt eseményekben. Zoé császárnő 914 és 917 között a bolgárokkal állt háborúban, ebbe a küzdelembe a besenyőket is megpróbálta bevonni a birodalom oldalán. Erre 917-ben került sor. Ioannész Bogasz kherszóni sztratégosz vezetésével besenyő sereg érkezett a Dunához, ahol már bizánci hajók várták. Ioannész Bogasz és a flotta parancsnoka, Romanosz Lekapenosz között azonban nézeteltérés támadt, a folyami átkelés nem kezdődött el. A besenyők megunták a tétlen várakozást, és visszafordultak.⁹ A kijevi krónikairó rövidítve, de tartalmilag pontosan közli a történetet, azonban az egésznek az elejére betoldott még egy mondatot: „Első ízben támadtak a besenyők Rusz földjére, és miután békét kötöttek Igorral, elvonultak a Dunához.”¹⁰ Ezzel új összefüggésbe helyezte a történetet: a besenyők eredeti célja a Rusz megtámadása volt, de a kijevi fejedelem, Igor békét kötött velük, és ezután a Duna felé indultak. A besenyők Rusz elleni felvonulásáról a bizánci

⁶ PVL 1950, I, 152–153; PVL 2015, 171–173.

⁷ A forrásrészlet elemzése: pl. Karpov 2001, 4–5; Kovács 2011, 91–94.

⁸ PVL 2015, 48/163. j.; Balogh 2015, 291–294.

⁹ Balogh 2007, 15–16; Balogh 2015, 292; Paroń 2021, 258–263.

¹⁰ PVL 1950, I, 31; PVL 2015, 47. A szövegben szereplő „jöttek a besenyők” kifejezés összefüggésbe hozható a PVL bevezető részében olvasható népfelsorolás besenyőkre vonatkozó mondatával. A krónikairó valószínűleg a 915. év eseményeinek leírásából vette át, és utólag tette bele a népek listájába (Balogh 2015, 291).

források nem szólnak, ezért ezzel kapcsolatban arra gondolhatunk, hogy vagy a kijevi szerző tévedéséről van szó, vagy pedig a besenyők valamikor Igor fejedelemsége idején kezdték támadni a Rusz déli részét. Ez utóbbira utalhat, hogy néhány sorral lentebb, a 920. évnél lényegében a PVL megismétli a besenyők és Igor szembenállását, de itt csak háborúról ír, békéről nem.¹¹ Ez utóbbi mondatot a szerző a Romanosz Lekapenosz trónra lépéséről szóló tudósításhoz kapcsolta hozzá. Látható tehát, hogy mindkét esetben bizánci híradáshoz társul a besenyő–rusz szembenállás említése, és az ismétléssel a krónikáirónak talán az volt a célja, hogy tudassa az olvasóval, Igor (913–945) és bizánci kortársa, Romanosz Lekapenosz (920–944) uralkodásának idején kezdődött Kijev és a besenyők kapcsolata, ami aztán több mint egy évszázadig tartott. Az említett két évszám körüli bizonytalanság miatt nem tudjuk megállapítani, hogy valójában melyik évben érte az első besenyő támadás a Ruszt. A PVL két említett híradása önmagában áll, sem az előtte, sem az utána következő éveknél nem találkozunk a besenyőkkel egészen a 940-es évekig. Ennek magyarázatára egy olyan lehetőséget is mérlegelhetünk, hogy Igor elődje, Oleg már korábban békét kötött a besenyőkkel, amit halála után utódjának is meg kellett tenni, feltételezve, hogy a korábbi béke az uralkodó fejedelem személyéhez kapcsolódott. A 910-es évekre tett besenyő–rusz háborúskodás talán rövid átmeneti időszak volt, amikor még nem rendeződött a viszony a két fél között a kijevi fejedelemváltást követően. A PVL (*Ipatyevszkaja és Lavrentyevszkaja évkönyvek*) alapján Oleg halálát 912-re, Igor uralkodását pedig a 913 és 945 közötti évekre teszi a kutatás. Ez a hagyományos álláspont. A 10. század első felére vonatkozó további források bevonásával kialakult egy másik elgondolás is, amely szerint a PVL elbeszélésével szemben Oleg és Igor kortárs uralkodók voltak, emiatt Oleg uralkodási ideje is hosszabb lehetett, mint a PVL-ben rögzített időtartam.¹² Mindez érintheti a besenyő–rusz érintkezések kezdetét, de annak kronológiai kérdései továbbra is megoldatlanok maradnak. Azt viszont figyelembe vehetjük, hogy ha Oleg nem halt meg 912 körül, akkor nem kell feltételezni az új fejedelem személyéhez kötődő béke megújítását vagy ennek elmaradása miatti ellenségeskedést. A szembenállás okát máshol kell keresnünk.

A 920. évet követően hosszabb ideig nem találkozunk a besenyők említésével. Valószínű, hogy nagyobb háborúskodás nem volt, mert annak talán maradt volna nyoma az emlékezetben, és még a 11–12. században is élt volna. Úgy tűnik, hogy Igornak sikerült békés viszonyt kialakítani a besenyőkkel, ami a ruszok Konstantinápoly és a Krím felé történő kereskedelmi utazásai miatt kívánatos is volt, mivel az említett területek irányába tartó útvonalak a besenyők területén vezettek keresztül. A 944. évben aztán feltűnik a nevük a krónika lapjain, ezúttal Igor szövetségeseiként. A kijevi fejedelem a 941-ben elszenvedett vereség után ismét Konstantinápoly ellen készült támadást indítani: „Igor nagy sereget szedett össze: varégokból, ruszokból, poljanokból, szlávokból, krivicsekből és tivercekből,

¹¹ PVL 1950, I, 32; PVL 2015, 48.

¹² Pl. Golb–Pritsak 1982, 60–71; Golden 1984, 481–482; Zuckerman 1995, 269. Oleg életidejéről, valamint Oleg és Igor szerepéről a *Novgorodi Első Évkönyv* más adatokat közöl, mint a PVL. Ehhez tehetjük még hozzá a cambridge-i névtelen héber nyelvű híradását (amelyben szerepel egy bizonyos Helgu/Oleg, Rúszia királya, mint Romanosz Lekapenosz kortársa; magyar fordítása: Hunyadi 2001, 169–170), ami tovább nehezíti a tisztánlátást, és egyúttal különböző hipotézisek kialakítására is készítet. A kérdés áttekintése, a merészebb hipotézisek elvetésével: pl. Petruhin 2000; Gyóni 2018, 85–86. A héber forrásban elbeszélte események 910 körülre keltezése: Róna-Tas 2001, 23.

és felfogadta a besenyőket, túszoikat kérve tőlük.”¹³ A sereg elindult a Duna irányába, egy része hajókkal a Dnyeperen, a besenyők pedig szárazföldön. Konstantinápolyban a császári udvarban úgy ítélték meg a helyzetet, hogy ezúttal érdemesebb tárgyalni, mint egyből harcba bocsátkozni. Igor is óvatosabb volt, ezért amikor Romanosz császár követei megérkeztek a táborába, kész volt a megegyezésre. A bizánci ajánlat kedvező volt, Igor jelentős mennyiségű ajándék (hadisarc) ellenében visszafordult és hazatért Kijevbe. Fontos részlet a történetben, hogy a bizánciak a besenyőknek külön is vittek ajándékokat, pávoloka szövetet és aranyat. Amikor Igor hazafelé indult, a besenyőket arra biztatta, hogy támadják meg Bulgáriát. Ezzel valószínűleg kárpótolni akarta őket az elmaradt hadizsákmányért.¹⁴ A hadjárat és a rusz–besenyő alkalmi szövetség leírása fontos részleteket tár elénk arról, hogy milyen volt a viszony a Rusz és nomád szomszédai között a 940-es években: 1. a túszo említése bizalmatlanságra és a kapcsolatok kiszámíthatatlanságára utal;¹⁵ 2. a hadjáratban a rusz és a besenyő sereg egymástól elkülönülve, mindegyik a saját parancsnokai vezetésével vonult fel; 3. a bizánciak külön-külön mindkét ellenük felvonuló sereggel kapcsolatba léptek, amiben benne volt a szövetségesek megosztásának lehetősége; 4. a kijevi fejedelem igyekezett valamilyen formában kompenzálni az elmaradt hadizsákmányt, vagy legalábbis azt a látszatot kelteni, hogy a besenyők többet is megérdemelnének még a bizánciak ajándékain felül. Összességében ez sikeres szövetségkötés volt, és Igor hosszabb távon is hasonló viszonyban gondolkodott. Stratégiaiilag erre szükség is volt, mert minden déli irányban történő rusz mozgás, akár kereskedelmi, akár hadi céllal, a besenyők földjén vezetett keresztül, ehhez pedig nélkülözhetetlen volt az ő semlegességük vagy együttműködésük.

A rusz–besenyő kapcsolatok alapján békés jellegére utalnak a szintén erre az időszakra vonatkozó híradások a *De administrando imperio*-ban. A 2. fejezetben azt találjuk, hogy a ruszok igyekeznek békében élni a besenyőkkel, és tőlük szarvasmarhát, lovat és birkát szereznek be.¹⁶

Ezután megint hosszú ideig nem említik őket, Igor után Olga uralkodása alatt sem változott a helyzet. A 968. (6476.) évnél aztán a besenyők újra visszatérnek az évkönyvbe. Az itt olvasható mondat ismerős már régebbiről: „Első ízben jöttek a besenyők Ruszföld ellen.”¹⁷ A szerző megismétli a 915. évnél már leírt mondatot, amit szerkesztési hibának vagy figyelmetlenségnek szoktak tartani. Azonban nem biztos, hogy véletlenről van szó, még ha nem is szerencsés a megfogalmazás. Itt biztos, hogy a besenyők Kijev alá vonulnak, a 915. évnél semmi közelebbi nem derül ki, nem tudjuk, hogy akkor eljutottak-e Kijevig, vagy csak a közelébe, a Rusz határára. Ebben az esetben azonban részletes leírást találunk a

¹³ PVL 1950, I, 33–34; PVL 2015, 50.

¹⁴ A PVL sem mond többet, és a bizánci források sem említik a besenyők bulgáriai támadását, ezért az valószínűleg nem is történt meg. Van egy forrás, ami esetleg gyanút kelthet, Katakalon thesszáliai sztratégosz halálára írt költemény, amelyben szkiták és hunok támadásáról van szó, de a Bizánci Birodalom ellen. Az említett népnevek azonosításában nincs egyetértés, bulgárok, magyarok és besenyők is a lehetséges megoldás részét képezik. A kérdéssel részletesen foglalkozott Balogh László, aki szerint más források és a történeti kontextus aprólékos vizsgálata alapján legvalószínűbb, hogy magyarokról van szó, nem pedig a besenyők feltételezett bulgáriai hadjáratáról (Balogh 2011, 57, 66).

¹⁵ Ugyanebben az időben a bizánci–besenyő kapcsolatokban is élt a túszkérés gyakorlata (DAI 7. fejezet, Moravcsik 1950, 55; Balogh 2009, 98).

¹⁶ Moravcsik 1950, 51.

¹⁷ PVL 1950, I, 47; PVL 2015, 63.

támadásról, és sok kijevi valóban ekkor látott először besenyő harcosokat, az esemény emlékezetes maradhatott számukra. A szerző célja ezzel a mondattal az lehetett, hogy jelezze, hogy a besenyők részéről ez volt az első kísérlet Kijev ostromára.¹⁸

A besenyő hadjárat Szvjatoszlav bulgáriai támadása és a bulgár–bizánci–rusz ellentétek epizódjaként értelmezhető. A 960-as években a konstantinápolyi kormányzat számított a bulgárok segítségére a magyarokkal szemben, akik ekkoriban többször támadták a birodalmat. A bulgárok azonban nem akartak együttműködni a bizánciakkal, ezért II. Nikéforosz Fokasz császár Szvjatoszlavot bérelte fel a bulgárok ellen. Szvjatoszlav meg is támadta Bulgáriát, de a harcéri sikert követően nem akart hazavonulni, ami a bizánciak számára veszélyt jelentett. Ekkor a bizánci császár szövetségre lépett a besenyőkkel, akik felvonultak Kijev alá és ostrom alá vették azt. Ezt megtudva, Szvjatoszlav hazatért Kijev felmentésére.¹⁹ A PVL elbeszélése is említi, hogy Szvjatoszlav Bulgáriában volt, amikor a besenyők megjelentek Kijev alatt. Ezt követően azonban az elbeszélés számos olyan részletet tartalmaz, amely a kollektív kijevi emlékezetben őrződött meg. A besenyők bekerítették Kijevet (ekkoriban Kijev még csak a mai Várhegy területére terjedt ki, körülötte kisebb településrészek voltak, a Dnyeper partján pedig a kereskedőtelep, a Podol), Szvjatoszlav családja a várban talált menedéket. Néhány nap múlva már fogyóban volt az élelem és a víz, ezért elhatározták, hírnököt küldenek, hogy hívjon segítséget. Egy *otrok* (szolga, apród) jelentkezett a feladatra, és sikerült átjutnia a besenyő táboron. Azzal tévesztette meg a besenyőket, hogy beszélt a nyelvüket, és a kezében kantárt tartva kérdezgette, hogy nem látta-e valaki a lovát, mert azt keresi. A Dnyeper partján már a besenyők észrevették a szándékát, de sikerült átúsznia a folyón. A túlsó parton már gyülekezett egy rusz csapat, Pretics vojevoda vezetésével. Miután a fiú üzenetét meghallották, elhatározták, hogy átkelnek a túlsó partra, és kimenekítik a várban maradt embereket. Másnap reggel csónakokon átkeltek, erre a besenyők meghátráltak, a ruszoknak sikerült eljutniuk a várhoz. A besenyők nem támadtak, vezérük odament Preticshez, és beszélgetni kezdtek. Pretics azzal tévesztette meg a besenyő vezért, hogy elmondta neki, másnap megérkezik Szvjatoszlav a teljes seregével. A besenyő vezér ekkor barátságot ajánlott neki, és fegyvereket cseréltek. A besenyő lovat, szablyát és nyilakat, a rusz páncélt, pajzsot és kardot adott. A besenyők hátrébb húzódtak, de nem vonultak el. A ruszok nem tudták az állataikat az itatóhelyekre kihajtani. Ekkor ismét küldtek egy hírnököt, de már egyenesen Szvjatoszlavhoz. A hír hallatán Szvjatoszlav azonnal elindult Kijev felé, és visszaűzte a besenyőket a steppére. A történetet azzal fejezi be a szerző, hogy ismét béke lett. Az elbeszélésben a besenyők ellenségként jelennek meg, de nem kezdenek csatát, nem rombolnak, nem fosztogatnak, nem ejtenek foglyokat, csak felvonulnak, és addig nem távoznak, amíg a fejedelem meg nem érkezik. Ezen felül még a vezetőjük barátkozik is a rusz hadvezérrel, jelezve, hogy nem akar ellenségeskedést. Ha a történet a kijeviek emlékezetében így maradt meg, és a krónikáiról nem utólagosan alakította, akkor pontosan tükrözi a besenyő felvonulás célját, és tökéletesen illeszkedik az események kontextusába: a besenyők bizánci felkérésre érkeztek, erődemónstráció céljával, és addig maradtak, amíg Szvjatoszlav el nem hagyta Bulgáriát. A végén a béke szó arra utal, hogy visszaállt a korábbi megszokott állapot a Rusz és a besenyők között. A történetben megjelenik néhány új motívum, amelyekkel a későbbiekben is találkozunk. Az egyik az

¹⁸ PVL 1950, II, 312.

¹⁹ PVL 2015, 65/229. j.

ellenség megtévesztése. A besenyő táboron átfutó apród, aki a lovát keresi, és Pretics vezér közlése, hogy ő az előrs vezetője, hamarosan érkeznek a főereg. A másik, hogy a fejedelmi családtagok és a kíséret (*druzsina*) tagjai is aktív szereplők és kezdeményezők lesznek. A hadvezér (*vojevoda*) és az „apród” (*otrok*) ezt a csoportot képviseli. Ez azért lehetséges, mert nincs itt a fejedelem, a távollétében másoknak kell kézbe venni az irányítást a közösség védelme céljából. Aztán megérkezik Szvjatoszlav, és ekkor visszaáll a megszokott rend. Végül közös erővel sikerül elérni a békét. Ez az elbeszélés tehát elsősorban a fejedelmi család és a druzsina emlékezetéből származik. Az ilyen történeteket később énekmondók adták elő a fejedelmi udvarban a lakomákon. Érdemes figyelni arra az apró részletre is, amikor az említett otrokról a szerző azt állítja, hogy beszélt a besenyők nyelvén. Az nem derül ki, hogy esetleg besenyő származású volt, vagy hol tanulta meg a nyelvet, de a fejedelmi udvarban szükség volt olyan személyekre, akik ismerték a besenyők nyelvét. Mindez a kijevi fejedelmek és a besenyők közötti rendszeres kapcsolattartásra utal. A Pretics vojevoda által a besenyő vezérnek ajándékozott kard emlékeztet arra a feljegyzésre, amelyben a kijevi poljánok a kazároknak adnak kardot. A kutatásban kialakult egy olyan vélemény, hogy egy skandináv mondavilágból magyarázható motívum került bele a PVL-be: a kard valamilyen uralkodó, vezető általi ajándékozása vazallitás, függőség, engedelmség elfogadását szimbolizálja a megajándékozott részeről.²⁰ Ebben az esetben ez a kijeviek győzelmét is szimbolizálja, valamint utalás a besenyők által is elfogadott és tiszteletben tartott békés kapcsolatra a kijevi fejedelmekkel.

A 971. és 972. év eseményeiben a besenyők ismét Szvjatoszlav ellenségeiként jelennek meg.²¹ Itt Szvjatoszlav személye fontos, a besenyők vele álltak szemben, nem az egész Russzal. Az eseményeket a PVL így adja elő: a kijevi fejedelem ismét Bulgáriába vonult, elfoglalta Preszlavicát (Perejaszlavecet), majd legyőzte az ellene vonuló bizánci sereget, és Konstantinápoly felé haladt előre. A bizánciak ajándékokkal próbálták megállásra bírni, majd átengedték neki az elfoglalt terület adóját, lényegében kifoszthatta a tartományt. Visszatért Preszlavicába, de mivel serege megfogyatkozott a harcokban, bizánci támadástól tartott: „Ruszföld messze van, a besenyők hadban állnak velünk, ki fog segíteni nekünk? Kössünk hát békét a császárral...” Ebből kiderül, hogy hasonló a helyzet, mint 968-ban, a besenyők ismét veszélyt jelentenek. Ez a veszély később egyre jobban megmutatkozik. A békekötés után Szvjatoszlav a megfogyatkozott seregével hajókon hazaindul, hogy újabb sereget toborozzon és visszatérjen, közben Szvenyeld vojevoda figyelmezteti, hogy a Dnyeper zúgóinál az utat elzárták a besenyők, ott nem tudnak átjutni.²² Az évkönyvíró azt is tudja, hogy a besenyők a preszlavicaiak, tehát a bulgárok kérésére állták el az útjukat. Emiatt hosszú időt, egy egész telet Beloberezsijében töltenek.²³ 972 tavaszán Szvjatoszlav ismét megpróbált átjutni a zúgóknál lévő part menti szakaszon, de a besenyőkkel harcba bocsátkozva megölték. Kurja, a besenyő vezér Szvjatoszlav koponyájából ivókupát készített. A PVL ennyit közöl Szvjatoszlav második bulgáriai hadjáratáról és haláláról.

²⁰ Koptev 2010, 193–195.

²¹ PVL 1950, I, 50–53; PVL 2015, 66–69.

²² A dnyeperi zúgók a mai Zaporizzsja közelében voltak, több sziklapad akadályozta a hajók közlekedését, ezért ezeken a szakaszokon partra kellett szállni a hajókkal együtt, és a parton haladva kellett kikerülni a sziklás részeket. Az út legnehezebb része volt, és a partra szállókat itt könnyen megtámadhatták. A DAI 9. fejezete részletes leírást ad erről: Moravcsik 1950, 59, 61.

²³ Beloberezsje a Dnyeper-torkolat környékén található (Barsov 1865, 19–20).

A bizánci források ismeretében az eseményeket kicsit másképpen tudjuk rekonstruálni. Szvjatoszlav 969 nyarán ismét Bulgáriába vonult, elfoglalta Preszlávot, ostrom alá vette Filippopoliszt, és az év végére Bulgária keleti felét sikerült elfoglalnia. Távolabbi célja azonban a bulgáriai bizánci befolyás visszaszorítása volt, ezért azt tervezte, hogy a már megszerzett területet háterszázként használva Konstantinápoly ellen vonul. Hatalmas hadisarcot követelt a bizánciaktól, és fenyegette őket. Az arkadiopoliszi csatában azonban a bizánciak megállították, és szétszórták az ellenük vonuló Szvjatoszlav seregét, amelyben besenyő és magyar segédcsapatok is harcoltak. Ióannész Tzimiszkész császár pedig válaszlépésként támadást indított, seregével benyomult Thrákiába, a flotta pedig elzárta a Duna-torkolatot és a tengeri kikötőket. A bizánci sereg ostrom alá vette Preszlávot. Szvjatoszlav Szilisztrába hátrált, itt csatába bocsátkozott a császári sereggel, de vereséget szenvedett. Szvjatoszlav ekkor hajlandó volt békét kötni, amit a császár is elfogadott. Szvjatoszlav engedett a bizánci követelésnek és elhagyta Bulgáriát.²⁴

A besenyők egy csapata a hadjárat elején még Szvjatoszlav seregét erősíti, a bizánci támadás sikerével párhuzamosan azonban a bizánciaknak (és bulgároknak) is sikerül maguk mellé állítani besenyőket, akik sikeresen akadályozzák Szvjatoszlav hazajutását. A besenyők feltűnése a szembenálló felek oldalán nem meglepő, mivel a ruszok is igyekeztek jó viszonyban lenni velük, de a bizánci külpolitikai doktrína is tartalmazta a besenyőkkel történő együttműködést a birodalom ellenségeivel szemben.²⁵A PVL szerzői nagyjából tisztában voltak az eseményekkel, ami feltűnő, hogy az arkadiopoliszi és a bulgáriai vereségekről hallgatnak, csak arról írnak, hogy a rusz sereg megfogyatkozott. Valószínűleg itt is a kijevi fejedelmi udvar hagyománya tükröződik, a družsina bátran harcolt, nem semmisült meg teljesen (a szövetségesek talán nagyobb veszteségeket szenvedtek), és később az emlékezetben megszépült ennek az összességében kudarccal végződött hadjáratnak az emléke. A történetben megjelenik a kard uralkodó általi adományozásának motívuma is: a bizánci császár adja Szvjatoszlavnak, aki el is fogadja. Ahogy a PVL megelőző szöveghelyeinél, itt is indokolt lehet a skandináv mondavilágból ismert motívumot látnunk: a vazallitás, engedelmesség, behódolás szimbolikus kifejezése. Kicsit rejtettebb formában, de ez a mozzanat Szvjatoszlav vereségére utal.²⁶

A történeti oldal mellett van egy másik vonulata is ennek az elbeszélésnek, ez pedig Szvjatoszlav halála. A fejedelem végzete hosszabb előzmények sorában bontakozik ki, hasonlóan, mint elődei, Oleg és Igor esetében. Mindegyikük valamilyen fatális véletlennek köszönheti a halálát, amit azonban el lehetett volna kerülni. Erre utalnak a jóslatok, figyelmeztetések. Szvjatoszlav történetében az első ilyen, amikor anyja, Olga nem örül a bulgáriai hadjárat tervének. Majd Szvenyeld hadvezér, aki azt tanácsolja Szvjatoszlavnak, hogy szárazföldi úton nagy ívben kerülje el a Dnyeper zúgóit, mert a besenyők meg fogják támadni. Szvjatoszlav azonban figyelmen kívül hagyja a figyelmeztetést, és a besenyők meg-

²⁴ Pl. Obolensky 1999, 165–166. A magyar vonatkozások miatt a téma szakirodalmában magyar nyelven is jelentős (Makk 1996, 24, 29; Bóna 2000, 64–65; B. Szabó 2013, 15; Font 2022, 94–95).

²⁵ Wozniak 1984, 312–315; Kiss 2018, 315–324. A DAI a besenyőkről, mint a birodalom szövetségeseiről (1–5., 7., 8. fejezetek) ld. Moravcsik 1950, 49–57.

²⁶ Koptev 2010, 201–204. A középkori vikingeknél a kard és egyes tárgyak különböző szimbolikus jelentéssel bírtak, illetve eltérő szerepet tölthettek be, a társadalmi hierarchia viszonyai és a vazallusi viszony is ebbe tartozott, de más is. A kardok szimbolikus szerepéről az izlandi viking társadalomban, és a kard ajándékozásáról ld. Katona 2013, 130–131; Katona 2015, 172–183.

ölik (Szyjatoszlav viszont eljut Kijevbe). A besenyők a történetnek ebben a másik rétegében Szyjatoszlav végzetének beteljesítői. A krónika mintegy tanulságként állítja a kortárs fejedelmek elé az elkövetett hibáit.²⁷ Ehhez teszi még hozzá a megölt fejedelem koponyájából készült ivókupa motívumát.²⁸

A következő időszak Jaropolk fejedelemsége. A 980. évnél részletes leírást találunk Jaropolk és Vlagyimir harcáról, ami a Kijev feletti uralomért folyt. Amikor Vlagyimir tárgyalni hívja Jaropolkot, egyik harcosa, Varjazsko figyelmezteti, hogy ne menjen, mert Vlagyimir meg akarja öletni, inkább menjen a besenyőkhöz, fogadjon fel közülük katonákat, és folytassa a harcot. Jaropolk nem hallgatott rá, elment tárgyalni, meggyilkolták. Varjazsko viszont a besenyőkhöz ment, és segítségükkel többször is harcba bocsátkozott Vlagyimir csapataival.²⁹ Itt is visszatér a fentebb említett motívum, a fejedelem végzetére figyelmeztető jóslat, és a végkimenetel hasonló, mint a korábbiakban, Jaropolk sem tudta elkerülni a sorsát. Besenyő szempontból újdonság, hogy először kerül szóba beavatkozásuk lehetősége a Rusz belső harcába. A Jaropolk–Vlagyimir testvérháború az első ilyen lehetőség, és részt is vesznek ebben, de ekkor még nincsenek különösebb befolyással az események alakulására. A Vlagyimir uralma alatt egyre erősödő besenyő támadások kezdetét és okát lehet, hogy ehhez a testvérháborúhoz kell kapcsolni. A Vlagyimirral szemben álló csoport biztatta a besenyőket a fejedelmi központ Kijev és környéke elleni támadásokra, amik aztán később egyre gyakoribbakká váltak.

Ezt jól érzékelteti a krónikáiró, amikor a 988. év eseményekkel teli elbeszélésének végén közli, hogy Vlagyimir „városok építéséhez kezdett a Gyeszna, az Oszter [...], a Trubezs, a Szula és a Sztugna mentén. És hozzáfogott, hogy kiválogassa a legjobb férfiakat a szlávok, a krivicsek, a csúdok és a vjatyicsok közül, és velük telepítette be ezeket a városokat, mivel háborúban volt a besenyőkkel. Háborúzott velük és győzedelmeskedett felettük.”³⁰ A leírás a Kijev körüli védelmi rendszer kiépítéséről szól, ami elsősorban a steppe felől fenyegető támadások kivédésére szolgált. Az említett „városok” (*gorodok*) valójában a határvédő vonal erődei voltak, az egyes erődök közötti részen sáncok és árkok zárták el az áthaladást, vagy inkább megnehezítették azt, kitérésre kényszerítve a támadókat.³¹ A határ őrizetére pedig Vlagyimir az adófizető területekről rendelt őrseget, az itt felsorolt népnevek tanúsága szerint egészen távoli vidékekről is (szlovenek, krivicsek, csúdok, vjaticsok). A kutatásban az utóbbi időben megjelent egy olyan álláspont is, amely szerint a sáncrendszer nem védelmi céllal épült, hanem határvonalat jelölt ki, amin belül a terület Kijev uralma alá tartozott. Ez a határvonal helyenként beékelődhetett a besenyők területébe is a ligetes step-

²⁷ Szyjatoszlav ábrázolása nem negatív, nyilván a fejedelmi udvar elvárása volt, hogy a dinasztia jeles képviselője pozitív jellemzést kapjon (ami elsősorban a hadvezéri képességeiben mutatkozik meg), azonban a szerző jól érzékelhetően szembeállítja anyjával, Olgával. Az ellentét Olga megkeresztelkedése után látszik igazán, és a szerző alig titkoltan utóbbit tartja igazi pozitív történelmi személyiségnek, akit példaként kell állítani a Rusz minden fejedelmé elé.

²⁸ A szokás elterjedt volt Eurázsia-szerte, nem csak a nomádoknál. Kelet-Európa esetében Hérodotosz az első, aki hírt adott erről a szokásról (IV, 65; Muraközy 1989, 288–289). De tudunk róla a hsziong-nuknál, langobardoknál, dunai bulgároknál is (pl. Balogh 2009, 101).

²⁹ PVL 1950, I, 55; PVL 2015, 72.

³⁰ PVL 1950, I, 83; PVL 2015, 97.

³¹ PVL 2015, 97/365. j. pl. Polgár 1998, 50–51; Zvizdec'kyj 1987; Font 2000.

pe zónájában, ami zavarta őket, és ez válhatta ki a Kijev környéki támadásaikat.³² Ebben az esetben viszont azt is feltételezhetjük, hogy az évkönyv szerzője már nem ismerte pontosan a sáncok rendeltetését, és ezért írta azt, hogy a besenyők támadásai ellen hozták létre őket Vlagyimir fejedelemsége idején. A valóságban a sáncok tekintélyes része jóval korábbi, a szkíta–szarmata időszakra keltezhető, amelyeket aztán a 10–13. században a kijevi fejedelmek a saját céljaikra is felhasználtak.³³ Érdekes azért még a szemtanú Querfurti Brúnó szavait is figyelembe venni, aki úgy értesült, hogy a határkerítést Vlagyimir a határainál „kóborló” ellenség miatt emeltette.³⁴ Ez inkább a PVL állítását erősíti meg. A sáncok körüli kérdések megválaszolása nem is olyan könnyű, mint elsőre gondolnánk, a régészet talán segíthet ebben, és idővel majd előbbre viszi a kutatást.

A Kijev környéki besenyő támadások három epizódjáról a PVL részletesebb elbeszéléseket is tartalmaz: Perejaszlav alapítása, a vasziljevi fogadalmi templom építése és Belgorod ostroma.

A Perejaszlav alapításáról szóló elbeszélést a 992. évnél találjuk. Vlagyimir a fehér horvátok elleni hadjáratból érkezett vissza, amikor a Szula folyó felől egy besenyő sereg jelent meg. Vlagyimir ellenük indult és a Trubezs (Trubizs) folyó gázlójánál találta meg a besenyőket. Azonban egyik fél sem szánta rá magát a támadásra. A besenyő vezér üzenetet küldött Vlagyimirnak, azt javasolva, hogy mindkét seregből egy-egy harcos álljon ki egymás ellen, ha a rusz győz, akkor három évig béke lesz, ha a besenyő, akkor három évig háború. Vlagyimir elfogadta az ajánlatot. A besenyők hamarosan kiválasztották harcosukat, a ruszok viszont még nem találtak alkalmas embert. Ekkor előlépett egy öregember, aki azt mondta, hogy van egy fia, négy közül a legkisebb, ő nem jött el a hadjáratba, de olyan erős, hogy egy állat bőrét pusztá kézzel darabokra szakítja. Vlagyimir magához hívatta a fiút, aki azt kérte, hogy tegyenek vele egy próbát: egy felbőszített bikát engedjenek el, és ő meg fogja fékezni. Így is tettek, a fiú egy darabot kiszakított a bika bőréből. Ezzel meggyőzte Vlagyimirt és a ruszokat, hogy meg tud küzdeni a besenyővel is. Másnap került sor a párviadalra, a rusz legény legyőzte a besenyőt. A ruszok győztek, a besenyő sereg visszafordult. Vlagyimir a győzelem emlékére egy várost alapított azon a helyen, amit Perejaszlavnak nevezett el, mivel a harcosa itt „hódította el a dicsőséget” (*perejal slavu*).³⁵ A történet a korábbi besenyő vonatkozású részekhez képest újabb elemet vonultat fel, a népmesei motívumot. A legkisebb fiú, egy népi hős kiemelkedő sikere, ami az uralkodó elismerését is elnyeri. De szintén a mondai elemek közé tartozik a párviadal, az uralkodó tanácsalansága, amikor nem talál megfelelő jelöltet, az öreg váratlan feltűnése, a próbatétel a képesség

³² Paroń 2021, 300; Curta 2023, 85.

³³ A sáncok régészeti kutatásának monografikus feldolgozására ld. Kučera 1987. Az újabb eredmények áttekintésére ld. Curta 2023. Az is biztos, hogy a sáncrendszer vonalában vagy közelében, a határzónában voltak rusz kiserődök: pl. a Szula mentén (Morgunov 2003), Perejaszlav környékén (Prjadko 2020 stb.). Mindkettő 12. századi, 13. század eleji, tehát későbbi Vlagyimir uralkodásánál.

³⁴ *Epistula Brunonis* (Bielowski 1864, 224–225). Brúnó Kijevtől délre Zvenyigorod (Vita Postova) és Vasziljev (Vaszilkiv) között kelhetett át a sáncok vonalán, itt láthatta azt, amiről írt (Zvizdec’kyj 1987, 123).

³⁵ PVL 1950, I, 84–85; PVL 2015, 98–99.

bizonyítására. A bika (megvadult állat) megállítása is egy ilyen vándormotívum.³⁶ Dmitrij Lihacsov szerint a történet egy tímárok, vargák, állati bőrökkel foglalkozók köréből származó népmonda lejegyzése, amely az 1113-ban készült redakcióba került be először. Az elbeszélés célja a Perejaszlav helynév etimológiájának magyarázata, illetve a település eredetének ismertetése. A PVL Perejaszlavot azonban már jóval korábban említi (907. év), ezért Lihacsov arra következtetett, hogy a monda eredetileg nem Vlagyimir uralkodásának idejéhez kapcsolódott, csak a 12. század elején fonódott azzal össze, amikor már kialakulóban volt egy elbeszélésciklus a néhai uralkodóról, a „Vörös Napocskáról”.³⁷ A helyi folklór elemei kétségtelenül jelen vannak (öregember tanácsa, tímárlegény, Perejaszlav névének etimológiája), de nem lehet figyelmen kívül hagyni a bibliai párhuzamot sem:³⁸ a Dávid és Góliát küzdelméről szóló történet egészen pontos előképe az itt leírtaknak (Sámuel I, 17). Maga a történet szerkezete is ezt mutatja: a filiszteus és a zsidó sereg egymással szemben táborozik, a filiszteusok közül előlép egy rendkívül erős harcos, Góliát, és párviadalra hív ki valakit a másik oldalról, ott azonban nem talál nekik ellenfelet, a vezér tanácstalan, majd megjelenik egy fiatal fiú, egy Dávid nevű, a legkisebb a testvérei közül, aki eredetileg otthon maradt (három másik testvére a seregben harcol), neki kellett vigyázni a nyájra, a bátorságát jelzi, hogy korábban már megküzdött a juhokra törő oroszlánnal és medvével is, a vezér elfogadja a jelentkezését, megküzd Góliáttal, legyőzi, dicsőséget szerez vele, az ellenséges sereg meghátrál. A feltűnő egyezések alapján azt gondolhatjuk, hogy az évkönyv szerzője valószínűleg ezt a bibliai történetet használta keretnek, lecserélve a bibliai szereplőket.

A következő elbeszélés a 996. évnél olvasható. A besenyők a Sztugna (Sztuhnya) folyónál található Vasziljevhez érkeznek, Vlagyimir harcba bocsátkozik ellenük, de a túlerőben lévő besenyők visszaszorítják, és végül úgy tudja túlélni a veszélyes helyzetet, hogy egy híd alatt rejtőzködik. A szerencsés megmenekülés emlékére később templomot emeltet az Úr Színeváltozása tiszteletére. Amikor a templom elkészül, nagy ünnepséget rendez, alamizsnát oszt a szegényeknek. Ezután Kijevben is hasonló ünneplést és lakomát rendez, és itt is sok ajándékot oszt szét.³⁹ Ez a történet a kijevi fejedelmi udvar és druzsina hagyományából származhat. Realista elemeket tartalmazó rövid történet, mely mutatja, hogy a besenyők támadásai egyre több gondot okoztak. A védelmi vonal építésénél már említett Sztugna folyó itt is szerepel (a perejaszlavi történetben pedig a Szula), ami jelzi, hogy ez a környék valóban veszélyeztetett volt. Az előző elbeszéléssel szemben, amelyben a fejedelem, a druzsina és a „köznép” tagjai közösen vívják ki a győzelmet, itt a fejedelem és csapata vereséget szenved.

A harmadik hosszabb elbeszélés Belgorod (Belagorod, Belogorod) ostromáról szól.⁴⁰ Az előzmény itt is az, hogy a fejedelem távol van, Vlagyimir Novgorodba ment, hogy har-

³⁶ Korompay 1956. A párviadal motívuma később is megjelenik a PVL-ben, 1022-ben Msztjiszlav Vlagyimirovics a kaszog fejedelem ellen állt ki párharcra és győzte le (PVL 1950, I, 99; PVL 2015, 112–113).

³⁷ PVL 1950, II, 347; Lihačev 1980, 131–132; Ferincz 2015, 241.

³⁸ Korompay 1956, 22; Ferincz 2015, 241.

³⁹ PVL 1950, I, 85; PVL 2015, 99–100. Vasziljev, a mai Vaszilkiv Kijevtől délnyugatra a Sztuhnya mellett (Barsov 1865, 23).

⁴⁰ Belgorod (Belagorod, Belogorod) a mai Bilohorodka Kijevtől délnyugatra, a zsitomiri útnál, az Irpiny folyó partján (PVL 2015, 73, 263. j.; Barsov 1865, 20).

cosokat toborozzon, éppen a besenyők ellen. A besenyők erről tudomást szereztek, és a Rusz ellen vonultak. Körülzárták Belgorodot, és a bent lévők közül senki nem tudott kijönni. Vlagyimirnak nem volt elég katonája, így a várbeliek nem számíthattak segítségre. Hamarosan elfogyott az élelem. A belgorodiak ekkor gyűlést hívtak össze, hogy eldöntsék, mit tegyenek: megadják magukat vagy próbáljanak még kitartani. Az emberek már inkább megadták volna magukat, és a fogságot választották volna, de ekkor megjelent egy öregember, aki nem volt ott a gyűlésen, és az kérte, hogy hallgassanak rá, majd elmondja, hogy mit csináljanak: gyűjtsék össze a maradék magvakat, zabot, búzát, korpát, készítsenek belőle pépet, majd tegyék egy kádba, a kádat pedig helyezték bele egy erre a célra kiásott kútba. A fejedelmi mézraktárból pedig hozzanak mézet, hígítsák fel vízzel, ezt is tegyék kádba, és szintén helyezték be egy másik, az előzőhöz hasonló kútba. Így is tettek. Az öreg ezután azt mondta, hogy hívjanak magukhoz besenyőket a táborból. Kiment néhány ember a várból a besenyő táborba, megegyeztek velük, túszoikat adva egymásnak biztosítékul, és a kiválasztott besenyők bementek a várba. A belgorodiak ekkor ezt mondták nekik: „Miért teszitek tönkre magatokat? Vajon nagyobb a ti kitartásotok, mint a miénk? Még ha tíz évig sem mozdultok el innen, mit árthat nekünk? Hiszen bennünket a föld táplál. Ha nem hiszitek el, győződjetek meg a saját szemetekkel.” Ekkor odavezették őket a kutakhoz, amikben az élelem volt. Merítettek belőle, a pépből ciberelevest főztek, és adtak belőle a besenyőknek is, a mézből szintén. Ezen felül még adtak a besenyőknek annyit, amit a táborban is meg tudtak mutatni. Ez teljesen meggyőzte a besenyőket arról, hogy nem tudják kiéheztetni a vár védőit, ezért elvonultak Belgorod alól.

A történet ismét jól felismerhetően népmesei elemeket tartalmazó monda. A várat vagy egyéb menedékhelyet ostromló ellenség furfangos megtévesztése az élelem és víz kimeríthetlenségének bemutatásával egy vándormotívum. A történet eredetéről a kutatásban több vélemény alakult ki: az egyik szerint a monda teljesen a Ruszban keletkezett attól függetlenül, hogy az említett központi motívuma más népeknél is ismert.⁴¹ Lihacsov szerint ez a történet is a 12. század eleji szerkesztéskor került az évkönyvbe. A szövegben szereplő szavak keleti szláv nyelvi környezetre utalnak: gorod, vecse, kád (*kad*), vesszőkosár (*luk-no*), mézraktár (*medusa*), fazék (*korcsaga*), agyagedény (*latka*), többnyire a mindennapi

⁴¹ A magyar népmondákban szintén megtaláljuk. Erdélyben tatár támadásokról szóló elbeszélésekben fordul elő. Például Katalinfalván így mesélték el: „...elmenekültek ide valahová, a hegyek közé a nép egy hegyre. S akkor osztán körbevették a tatárok őket, nem vót semmi enni- és itni- való, a tatároknak se vót mit enni. És akkor osztán a tatárok elévették a vezért, hogy úk hagyják itt, mennek innen. Aszondta: sehova nem megyünk, ezeket itt megöljük! De nem mehettek oda, mer ott vót egy vízárók. Nem mehettek keresztül. Na lőttek a nyilakkal, minden... S egyszer osztán egy öreglánynak mi jutott eszébe. Hát miből ették a kenyeret: fakéregből, meg vót ez a makk, így mondják neki, ami leesik a fáról, aztat ott megtörték, s össze, s hamuból s abból osztán csinált egy nagy kenyeret. S vót a barlangba egy olyan barlangnyílása, és abban megsütötték, s megsült. Összeállt, olyan nagy vót a kenyér – és kiállították, hogy: – Itt a kenyér, nekünk ilyen kenyérünk van és mik van mit együnk! Itt ülhetek, ameddig akartok! S akkor azt a tatárok, ahogy meglátták, akkor megfogták a nyilakat, és meglőtték a vezért. Mind belelőtték a nyilakat, és elmentek. Úgy menekült meg osztán a falu, úgy jöttek haza a szerencsétlen emberek, aki megmenekült.” (Szabó 2017, 272). Homoródalmason is hasonló formában ismerték (Szabó 2017, 215–216), Mátéfalván és Datkon annyi eltéréssel mesélték, hogy ott szalmából fontak egy hatalmas kürtöskalácsot (Szabó 2017, 253). A dunántúli mondákban a török eszén jártak túl hasonlóan (pl. Somló várához kapcsolódó monda: Lengyel 1975, 224–227).

élet, a háztartás köréből.⁴² Egy másik megközelítés szintén népi hagyományból származtatja az elbeszélést, de az eredetileg nem Belgorodhoz kapcsolódott, az évkönyv szerzője társította hozzá, azzal a céllal, hogy érzékeltesse a középkori Rusz emberének gondolkodását egy olyan helyzetben, amikor csak a csodában vagy valamilyen természetfeletti erőben lehet bízni, ami reményt ad a kiszolgáltatott embereknek.⁴³ Végül az irodalmi előképet sem lehet kizárni. A kutatásban már a 19. század végén felfigyeltek Hérodotosz egyik szöveghe-lyére, amelyben a Lüdia és Milétosz közötti háborúról írt.⁴⁴ A történetben Thraszübulosz milétoszi türannosz tévesztette meg hasonló módon Alüattész lüd király követét. A lüdiaiak folyamatosan pusztították a milétosziak termését (gabonáját), hogy ezzel kényszerítsék őket megadásra. A lüd királynak egy delfoi jóslat miatt azonban sürgősen rövid békére volt szüksége. Amikor a követét elindította Milétoszba, ott már tudtak a békekérés okáról, és ezt a kínálókozó lehetőséget használták ki, hogy megmutassák, mekkora gabonakészletük van. A városban tárolt összes gabonát a piacra vitték. Amikor a lüd követ hazatérve elmondta, hogy mennyi gabonájuk van a milétosziaknak, Alüattész király értelmetlennek látta a hábo-rú folytatását, kibékült a milétosziakkal.⁴⁵

A következő évek eseményeiben kevesebb szó esik a besenyő támadásokról, bár az év-könyvben többször előforduló háború említése a Jaropolk megölése utáni időszakban leg-jobbán talán a besenyők támadásaira illik.⁴⁶ Vlagyimir 1015-ben, halála előtt nem sokkal egyik fiát, Boriszt küldte a besenyők ellen, akik állítólag közeledtek Kijev felé. Borisz összegyűjtötte a fejedelmi druzsinát, elindult, de nem találta a besenyőket, ezért visszatért.⁴⁷

⁴² PVL 1950, II, 351–353; Ferincz 2015, 241. Szintén népmesei eredetűnek tartja az elbeszélést Vla-gyimir Petruhin, és a keleti szláv folklór éhínséggel kapcsolatos mondai elemeivel hozza kapcsolatba (Petruhin 2013, 409–410).

⁴³ Dolgov 2004, 72–73.

⁴⁴ Markevič 1883, 154; Ryčka 2006, 236–238.

⁴⁵ Hérodotosz I, 21–22 (Muraközy 1989, 13–14).

⁴⁶ A PVL-ben a 997 és 1015 közötti évekből nincs hír besenyőkről, más forrásból azonban tudomá-sunk van a rusz–besenyő kapcsolatokról. Querfurti Brúnó 1007 végén vagy 1008 elején járt a bese-nyőknél, ahova Kijeven keresztül jutott el. A német császárhoz írt levelében részletes beszámolót adott az utazásáról, ami „hivatalosan” térítő misszió volt. Brúnó azonban közvetítő szerepet is vállalt Vlagyimir és a besenyők közötti béke megteremtésében, ami megerősíti a PVL állítását a folyamatos ellenségeskedésről a besenyők és Vlagyimir között (Galamb 2001, 185; Halmágyi 2012, 13). A béke Vlagyimir számára azért is lehetett fontos, mert így biztonságban tudott lenni a steppe felől mutakozó veszéllyel szemben, miközben Boleszláv lengyel fejedelem is fenyegetést jelentett számára (Ga-lamb 2001, 185). A történetírásban olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy Boleszláv lengyel-besenyő szövetség megszervezését tervezte, ami a Rusz ellen irányult, és Brúnó utazása a besenyők-höz is ennek volt a része. 1015 után ezért számíthatott Szvjatopolk és Boleszláv is besenyő segítségre (historiográfiai áttekintés: Nazarenko 2001, 472–473; Font 2012, 68; Paroń 2021, 302–309).

⁴⁷ PVL 1950, I, 89, 90; PVL 2015, 103, 104. A besenyők felvonulása esetleg a kijevi hatalomváltással is kapcsolatban lehetett, így próbálták támogatni a számukra kedvezőbb utódot, Szvjatopolkot (Paroń 2021, 311). Szintén találunk feljegyzéseket besenyő támadásokról a Nyikonoyszakja Letopiszben. 990-ben Kijev környékét támadták, 1001-ben Vlagyimir két hadvezére, Alekszandr Popovics és Jan Usmosvec legyőzött egy besenyő sereget, 1004-ben pedig ugyanők a Belgorod ellen támadó besenyő sereget kényszerítették visszavonulásra, elfogva a vezérüket és annak fiait ld. PSRL IX, 58 (990. év), PSRL IX, 68 (1001. és 1004. év). Ezek a híradások azonban késeiek. A 16. század első harmadában a Moszkvai Nagyfejedelemségben összeállított évkönyvnek ezen adatait a kutatás óvatosan kezeli, általánosságban nem tartja megbízhatóknak. Alekszandr Popovics és társa a bilinákából ismerősek,

Közben meghalt Vlagyimir, Kijevben legidősebb, mostohafia, Szvjatopolk lett a nagyfejedelem. A helyzet azonban ingatag volt számára, tartva az ellene irányuló esetleges támadásoktól, testvérei közül Boriszt, Glebet valamint még egy fejedelemfiat megöletett.⁴⁸ Boriszt és Glebet, az utókor által ártatlannak tartott mártírtestvérpárt a 11. század végén már szentként tisztelték. Ennek a rövid, besenyők elleni felvonulásról szóló epizódnak éppen Borisz személye adhat szimbolikus jelentést. Az évkönyv keletkezésének idején, a 1113 körül már szentként tisztelt fejedelemfiúról azt tudjuk meg, hogy az atyai utasítást végrehajtva, azonnal az országot veszélyeztető ellenség ellen indult, miközben egyik testvére a hatalom megszerzésével volt elfoglalva.⁴⁹ Egy kicsit azt lehet érezni, hogy az évkönyvíró Boriszt példaképként állítja a saját korának fejedelmei elé: az ország védelme a fejedelem egyik legfontosabb feladata. Ez az üzenet a 12. század elejének állandósuló polovec támadásai idején teljességgel aktualitást nyert.

1015 és 1019 között a besenyők részt vettek a kijevi trónért folyó harcban. Vlagyimir két fia háborúzott egymással, Szvjatopolk, aki Kijevet birtokolta, és Jaroszlav, akit apja eredetileg Novgorod élére helyezett. Jaroszlav azonban attól tartott, hogy testvérei sorsára fog jutni, és támadást indított Szvjatopolk ellen. Az 1016. évnél találunk egy elbeszélést a Ljubecs-nél, a Dnyeper partján vívott csatáról. Szvjatopolkot egy besenyő sereg is támogatta, de ez sem volt elég Jaroszlavval szemben.⁵⁰ A vereség után Szvjatopolk a lengyelekhez menekült, és Boleszláv lengyel fejedelem támogatásával 1018-ban a (Nyugati) Bug folyónál legyőzte Jaroszlavot és utána visszafoglalta Kijevet. Jaroszlav azonban újabb sereget toborzott, és ismét megindult Kijev elfoglalására. Szvjatopolk ekkor a besenyőkhöz fordult segítségért. Az Alta folyónál Jaroszlav győzött, és ekkor már véglegesen meg tudta szerezni Kijevet.⁵¹ Az évkönyvíró a besenyőket csak Szvjatopolk oldalán említi, de részleteket nem közöl róluk. Szvjatopolkról azonban csak negatív értékelést találunk, a besenyők ilyen szempontból tehát a rossz oldalon álltak, de ez utóbbit a szerző nem hangsúlyozza különösebben, inkább csak tényyszerű leírást ad.

ami mutatja, hogy népi elbeszélésből is merített a szerző, amit a besenyők elleni harc elbeszélésébe illesztett. Az eseményekben említett „besenyő” (török) személynevek forrása az Arany Horda és a Kazányi Kánság. Ebben az évkönyvben is találkozunk a besenyő–izmaelita azonosítással (a forrás egy Kücsük nevű besenyő fejedelemről mondja ezt, aki 990 körül Kijevbe érkezett), és összességében a Rusz és nomád szomszédainak szembenállásában a 16. századi Moszkva–Kazány viszony tükröződik vissza (Melnik 2013, 152–158; Parón 2021, 294, 5. j.).

⁴⁸ Ez a PVL narratívája, az Eymund-saga szerint viszont Boriszt (Burizlafr) Jaroszlav utasítására ölték meg (az elbeszélés más részeit tekintve azonban Burizlafr Szvjatopolkkal azonos, úgy tűnik, hogy összekeveredtek az események és a személyek). Az események lehetséges rekonstrukcióiról és a vonatkozó források megbízhatóságáról: pl. Nazarenko 2001, 452–455; Mel’nikova 2011, 256; Gyóni 2018, 125.

⁴⁹ Borisz testvéréről, a szintén szentként tisztelt Glebről is hasonlót ír a szerző: „engedelmes fia volt atyjának” (PVL 1950, I, 92; PVL 2015, 106).

⁵⁰ PVL 1950, I, 96; PVL 2015, 109–110.

⁵¹ PVL 1950, I, 97–98; PVL 2015, 111. A Rusz belháborújába Európa több uralkodója is bekapcsolódott: Szvjatopolkot a lengyeleken és besenyőkön kívül magyarok is segítették, és II. Henrik császár is támogatta. Jaroszlav ezzel a közép-európai koalícióval szemben a svéd és dán uralkodókkal kötött szövetséget (Nazarenko 2001, 498–499).

A PVL-ben nincsen róla szó, de több novgorodi évkönyv és a *Szofijszkaja Pervaja Letopisz* az 1017. évnél hírt adnak a besenyők Kijev elleni támadásáról.⁵² Ezt a feljegyzést megerősíti Merseburgi Thietmar tudósítása is, amelyben a Kijevet támadó besenyőkről írt.⁵³ A besenyők Szvjatopolk és Boleszláv oldalán harcoltak, és jelentős segítséget nyújtottak Szvjatopolknak és Boleszlávnak Kijev elfoglalásában.

Az évkönyv ezt követően egészen 1036-ig nem említi a besenyőket, ekkor azonban arról értesülünk, hogy minden előzmény nélkül egy nagy besenyő sereg ostromolni kezdte Kijevet. A fejedelem, Jaroszlav ekkor Novgorodban volt, de gyorsan sereget toborzott varégokból és novgorodiakból, majd sietett vissza Kijevbe. A következőkben viszonylag részletes leírást olvashatunk a csatáról, amelyben Jaroszlav serege legyőzte a besenyőket, akik menekülni kezdtek. A történetet így fejezi be a szerző: „...a maradék pedig elmenekült (eltűnt) mind a mai napig.”⁵⁴ A mondat kicsit emlékeztet az évkönyvnek az avarok kihalásáról szóló részletére, de inkább azt sugallja, hogy ezek a besenyők valahol még léteznek, és talán még mindig menekülnek. Itt valószínűleg azt akarta kiemelni a szerző, hogy ezt követően már többet nem támadtak Kijev ellen, tehát az itteniek számára „eltűntek”, nem találkoztak velük többet.

Ezután már valóban alig van hír a besenyőkről. Feltűnő, hogy a 11. század második felében a PVL mindig együtt említi őket a torkokkal vagy a polovecekkel vagy a berendekkel. A fentebb már tárgyalt 1096. évi bejegyzésben a besenyőket a torkmenekkel, torkokkal és polovecekkel együtt említik. A Vaszilko tyerebovli fejedelemről szóló elbeszélésben

⁵² PSRL XLII, 61; PSRL XLIII, 50; PSRL VI/1, 129. További érdekessége ezeknek a feljegyzéseknek, hogy ugyanennél az évnél említik a kijevi Szent Szófia-székesegyház alapítását is, amit a PVL-ben az 1037. évnél olvashatunk, éppen a besenyők kijevi legyőzését követően (Nazarenko 2001, 473–474).

⁵³ Thietmar VIII. 31–32.: „Kitawa kivételesen erős városát pedig Boleslaw biztatására az ellenséges besenyők gyakori támadásokkal meggyengítették és egy nagy tűzzel megrongálták.” (Thoroczkay Gábor fordítása, ÁKIF 113). Ezenkívül még azt is tudjuk, hogy 1018-ban Boleszláv Kijev ellen vonuló seregében is volt egy ezerfős besenyő csapat (Thietmar VIII. 31–32; ÁKIF 114, ford. Thoroczkay G.), az eseményekre ld. Györffy 1977, 284; Makk 1996, 59; Nazarenko 2001, 471–475. Az Eymund-ságában Eymund azt mondja Jaroszlávnak, hogy az ellene harcoló Boriszlav/Burizlafr Turkiába menekült, és onnan *turk*, *blökuman* és más népekből toborzott sereggel fog majd visszatérni (Džakson et al. 2009, 130; Szántó 2001, 177). A *turk* népnév itt a besenyőkre vonatkozhat. A blökumanok azonosítása nehezebb, lehet, hogy a *vlach*, *voloh* népnévet kell keresnünk benne, amit a szerző a szlávokra is átvitt (pl. Džakson et al. 2009, 130, 132. j., Pintescu 2002, 261–263.), vagy a kumán népnévet, de még a Bláland ’sötét bőrűek, feketék földje’, a középkori izlandi földrajzi irodalomban Etiópia elnevezése is szóba jöhet (Mel’nikova 2011, 262, 22. j.). A lengyelországi Gallus Anonymus (12. század) szintén említi besenyőket (és kumánokat) Boleszláv és a rusz uralkodó Bug melletti csatájában, de ez a kései elbeszélés is nehezen egyeztethető a PVL és Thietmar elbeszéléseivel. Gallusnál Boleszláv már Kijevből hazafelé tartva vívja a csatát, az sem zárható ki, hogy Szvjatopolkkal, így nem azonos a PVL-ben leírt eseménnyel (Gallus magyar fordítása: Bagi 2007, 108–110; a forráshely elemzése: pl. Gyóni 2018, 127).

⁵⁴ PVL 1950, I, 101–102; PVL 2015, 116. A csata helyét is pontosan tudjuk, a mai Szent Szófia-székesegyház helyén volt, ami akkor még egy mező volt (a mai Kijev belvárosában). Az ütközet után a következő évben már el is kezdődött a székesegyház építése, vele együtt a metropolitai székhely, valamint folyamatosan további templomok, kolostorok és az Aranykapu építése. Az így létrejövő Jaroszlav-város megalapítását Omeljan Pritsak a besenyők feletti győzelemmel hozta összefüggésbe, a győztes uralkodó ezzel állított emléket a következő nemzedékek számára, valamint saját „nagyhatalmi” aspirációit fejezte ki (Pritsak 1975, 233).

(1097. évnél) a besenyők, torkok és berendek mint segédcsapatok tűnnek fel.⁵⁵ 1103-ban a ruszok a polovecek elleni győzelem után besenyőket és torkokat ejtettek foglyul a Molocsna (Szutyen) folyónál.⁵⁶ 1116-ban a ruszok polovecekkel, torkokkal és besenyőkkel harcoltak a Donnál, valamint torkok és besenyők érkeztek a Ruszba.⁵⁷ Utóbbi esetben arra gondolhatunk, hogy a torkok és besenyők egy csoportja a polovec uralom alól próbált kiszabadulni, és a Ruszba ment.⁵⁸ A besenyők az 1050-es évektől kezdve fokozatosan kiszorultak a kelet-európai steppéről. A keletről érkező polovecek erősebbek voltak náluk, a besenyők egy része egyre nyugatabbra szorult, akik maradtak a szállásterületükön, polovec uralom alá kerültek. Az évkönyvben talán ezért sem szerepelnek már önállóan, de azt megállapíthatjuk, hogy egyes csoportjaik az évkönyv összeállításakor, az 1110-es években még nem tűntek el.⁵⁹

A PVL besenyőkről közölt híradásaiból röviden a következőket tudjuk leszűrni. A besenyők eredetét, a népek genealógiájában elfoglalt helyüket a PVL kétféleképpen adja meg: egyrészt a kelet-európai steppe nomád népeinek sorába helyezi őket, ami azt sugallja, hogy egy nép a sok közül, a Rusz számára nincs, vagy inkább nem volt rendkívüli jelentőségük, nem jelentettek halálos fenyegetést, és civilizáció tekintetében sem múlták azt felül. A másik elhelyezés a polovecekkel kapcsolja őket össze, ami negatívabb megközelítés az előbbinél. A polovecek a 12. század elején a Rusz veszélyes ellenfelei voltak, az egyház szemében a gonoszság megtestesítői, és Isten büntetéseként jelentek meg, ezt erősítette még az iszlámmal való összekapcsolásuk is. A besenyők itt azonban csak azért szerepelnek, mert egy részük csatlakozott a polovecekhez, és azokkal együtt részt vettek a Rusz elleni harcokban. Az első eredetetés inkább a múltat tükrözi, a második a jelent. Fontos kiemelni, hogy az évkönyvben a besenyő népvét rendszerint önmagában említik, nem társul hozzá negatív jelző (ellentétben a polovecekkel, akiket visszatérően, állandósuló negatív jelzőkkel illetnek).⁶⁰

A 915 és 968 közötti időszakból csak rövid említések vannak, ezek is nagyjából bizánci források alapján. Ezekben a híradásokban nagyjából pontosan tükröződik a más forrásokból is igazolható, alapvetően békés rusz–besenyő szomszédság. A részletesebb tudósítások a 980 körüli évektől kezdődnek, és ezek sokat megőriztek a szóbeli hagyományból. Ez érthető is, egyrészt a 980-as évektől kezdődtek a besenyők Kijev és környéke elleni támadásai (Vlagyimir hatalomra jutását követően), másrészt ez az időszak közelebb van az évkönyv összeállításának idejéhez. Ha az 1113. évet nézzük, akkor körülbelül 5–6 nemzedék-

⁵⁵ PVL 1950, I, 176; PVL 2015, 199.

⁵⁶ PVL 1950, I, 185; PVL 2015, 208. A csatáról részletesen: Kovács 2014, 64–65; Kovács 2015, 323–324.

⁵⁷ PVL 1950, I, 201; PVL 2015, 227. Az eseményekről részletesen: Kovács 2014, 73–74.

⁵⁸ PVL 2015, 227/1139. j.

⁵⁹ Egy korábbi tanulmányban elhamarkodottan ítélt anakronisztikusnak a besenyők 12. század eleji említését a PVL-ben (Polgár 2012, 24). Újranézve a kérdést, hitelt kell adni a kortárs szerzőnek, aki valószínűleg nem tévedésből írt besenyőkről ebben az időben (szintén hitelesnek tekinti: Kovács 2014, 66). A besenyők még 1169-ben (6677-ben) is szereplői voltak a Kijev környéki eseményeknek, a Kijevi Évkönyv ekkor említi őket a berendekkel, torkokkal és fekete süvegessel együtt (Font 1996, 282, 283).

⁶⁰ Nemcsak a jelzők hiányoznak, hanem a besenyők életmódjáról szóló és azt minősítő részletek is, ellentétben a polovecekről szóló részekkel, vagy például a bizánci forrásokkal (utóbbiakról: pl. Curta 2013, 203–206).

nyi idő telt el Vlagyimir uralmának kezdetétől, ami még nem olyan sok, hogy az események emléke kiessen az emlékezetből. Az látható, hogy a szóbeli hagyomány forrása egyrészt a fejedelmi udvar, maguk a fejedelmek és a kíséret (druzszina) emlékezete volt. De biztosan létezett a besenyők emlékének valamilyen „népi” változata is, kérdéses, hogy ebből mennyi került be az évkönyvbe.

A 10. század végi eseményekről szóló szövegrészekben egyrészt látható a fejedelmi udvarban megőrzött hagyomány, másrészt megjelennek a népmondai motívumok is (részben vándormotívumok). Utóbbiakat azonban valószínűleg az évkönyv szerzői tudatosan építették be az elbeszélésbe, azt sugallva ezzel, hogy furfanggal, bátor kiállással és összefogással sikerül leküzdeni az ellenséget. Mint mindig, ebben az esetben is tanító céllal állítják az olvasó elé a múltat. A győzelmekben a köznép tagjai is aktív szereplők. A kijevi ostrom, a perejaszlavi győzelem és a belgorodi csel tartoznak ide. A druzsinahagyomány ezzel szemben realiztikusabb, ennek példája a vasziljevi vereség vagy korábban Svjatoszláv halála.

A besenyők köztes helyet foglalnak el a régmúlt kódéba vesző nomád népek és a jelent uraló polovecek között. Történelmi távlatba helyezve őket a 12. század elején azt lehetett megállapítani, hogy a Rusz túlélte, sőt le is győzte őket, sikeresebbnek bizonyult náluk és kulturálisan is felettük állt. Kijev és környéke egyházi köreiben azonban mégsem volt ok a maradéktalan elégedettségre, mert helyükbe lépett egy másik, még veszélyesebb ellenfél.

Bibliográfia

Források

- ÁKIF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.
- Bagi 2007 = Bagi D. (ford., bev. jegyz.): *Gall Névtelen. A lengyel fejedelmek és hercegek krónikája és tettei*. Budapest.
- Bielowski 1864 = *Epistula Brunonis Querfurtiensis ad Henricum II imperatorem. Monumenta Poloniae Historica*. I. Ed. Bielowski, A. Lwów.
- Džakson et al. 2009 = Džakson, T. N. – Glazyrina, G. V. – Mel’nikova, E. A. (red.): *Drevnjaja Rus’ v svete zarubežnyh istočnikov*. T. 5. Moskva.
- Font 1996 = Font M. (ford., bev., komment.): *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.) Szeged.
- Hunyadi 2001 = Hunyadi L.: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.) Budapest, 162–175.
- Moravcsik 1950 = *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gy. Budapest.
- Muraközy 1989 = Muraközy Gy. (ford.): *Hérodotosz: A görög-perzsa háború*. Budapest.
- PSRL VI = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. T. VI. Vyp. 1. *Sofijskaja pervaja letopis’ staršego izvoda*. Red. Kisterëv, S. N. – Timošina, L. A. Moskva 2000.
- PSRL IX = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. T. IX. *Letopisnyj sbornik imenuemyj Patriaršuju ili Nikonovskuju letopis’ju*. Sankt-Peterburg 1862.
- PSRL XLII = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. T. XLII. *Novgorodskaja Karamzinskaja Letopis’*. Red. Bobrov, A. G. – Dmitrieva, Z. V. Sankt-Peterburg 2002.
- PSRL XLIII = *Polnoe Sobranie Russkih Letopisej*. T. XLIII. *Novgorodskaja Letopis’ po spisku P. P. Dubrovskogo*. Red. Novikova, O. L. Moskva 2004.

- PVL 1950 I–II. = *Povesť vremennyh let. Čast' I. Tekst i perevod*. Per. Lihačëv, D. S. – Romanov, B. A., red. Adrianova-Peretc, V. P. *Čast' II. Priloženija*. Komment. Lihačëv, D. S. red. Adrianova-Peretc, V. P. Moskva–Leningrad.
- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz I., jegyz., tanulm. Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest.

Szakirodalom

- B. Szabó 2013 = B. Szabó J.: *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11–12. században*. Budapest.
- Balogh 2007 = Balogh L.: 917. évi anchialosi csata és a magyarság. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-Konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai*. Szerk. Révész É. – Halmágyi M. Szeged, 7–21.
- Balogh 2009 = Balogh L.: A besenyők hitvilága és a világvallások. In: *Térítés, megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L. – Kovács Sz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 25.) Budapest.
- Balogh 2011 = Balogh L.: A 10. századi magyar–bizánci kapcsolatok új forrásai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 128: 51–67.
- Balogh 2015 = Balogh L.: A magyarság a kelet-európai népek sorában. In: *PVL 2015*, 279–302.
- Barsov 1865 = Barsov, N. P.: *Istoriko-geograficeskij slovar' Russkoj zemli (11–14 vv.)*. (reprint: Moskva 2011.)
- Bartha 1988 = Bartha A.: *A magyar nép őstörténete*. Budapest.
- Bóna 2000 = Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest.
- Curta (Kurta) 2013 = Curta (Kurta), F.: *Obraz i arheologija pečenegov*. *Stratum Plus* 5: 203–234.
- Curta 2023 = Curta, F.: The Serpent Ramparts in Ukraine: Fifty Years of Archaeological Research. *Offa's Dyke Journal. A Journal for Linear Monuments, Frontiers and Borderland Research* 5: 75–92.
- Dolgov 2004 = Dolgov, V. V.: *Drevnjaja Rus': mozaiki èpohi. Očerki social'noj antropologii obščestvennyh otnošnij 11–16 vv.* Iževsk.
- Ferincz 2015 = Ferincz I.: *A Régmúlt idők elbeszélése (Poveszty vremennih let)* mint irodalmi emlék. In: *PVL 2015*, 229–248.
- Font 2000 = Font M.: Déli határvédelem („zmijevi valy”) a Kijevi Ruszban. In: *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 3. Szekszárd, 136–150.
- Font 2012 = Font M.: Querfurti Brúnó kijevi útja: kérdések és feltevések a historiográfia tükrében. *Belvedere Meridionale* 24/4: 67–75.
- Font 2022 = Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 35.) Budapest.
- Galamb 2001 = Galamb Gy.: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.). Budapest, 181–185.
- Golb–Pritsak 1982 = Golb, N. – Pritsak, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca and London.
- Golden 1984 = Golden, P. B.: A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. *Harvard Ukrainian Studies* 8/3–4: 473–486.

- Gyóni 2018 = Gyóni G.: *A középkori Novgorod politikatörténete.* (Ruszsztikai Könyvek 46.) Budapest.
- Györffy 1959 = Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára.* Budapest.
- Györffy 1971 = Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14: 281–287. (újraközlése: Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei.* Budapest 1990, 192–199.)
- Györffy 1977 = Györffy Gy.: *István király és műve.* Budapest.
- Halmágyi 2012 = Halmágyi M.: Querfurti Brúnó, egy hittérítő Közép-Európában. *Belvedere Meridionale* 24/4: 6–21.
- Harmatta 2001 = Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv* 97/1: 1–14.
- Karpov 2001 = Karpov, A. Ju.: „Zaklepannye čeloveky” v letopisnoj stat’e 1096 g. *Očerki feodal’noj Rossii* 3: 3–24.
- Katona 2013 = Katona Cs.: Gyilkos eszköz vagy szimbólum? Fegyverzetértelmezési problémák a viking kori Izlandon. *Történeti Tanulmányok. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének Kiadványa* 21: 111–132.
- Katona 2015 = Katona Cs.: „Haszontalan tárgyak?” A Királyi Adományok szerepe a Laxdæla sagában. In: *Juvenilia VI. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Szerk. Dobi E. Debrecen, 169–192.
- Katona-Kiss 2015 = Katona-Kiss A.: A besenyők korai története. In: *Magyarok a honfoglalás korában.* Szerk. Sudár B. Budapest, 105–117.
- Kiss 2018 = Kiss M.: Gondolatok a *De administrando imperio* besenyő-képéről és a kelet-európai erőviszonyokról a 9. század végétől a 11. század közepéig. In: *Középkortörténeti Tanulmányok 10. A X. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai.* Szerk. Szanka B. – Szolnoki Z. – Nagy Zs. D. Szeged, 311–330.
- Koptev 2010 = Koptev, A.: The Story of ‘Khazar Tribute’. A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle. *Scando-Slavica* 56/2: 189–212.
- Korompay 1956 = Korompay B.: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondáéhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 60: 20–27.
- Kovács 2011 = Kovács Sz.: „A kelet és észak közötti etrívi pusztából jöttek elő.” A kunok megjelenése Európában a Poveszty vremennih let tükrében. *Keletkutatás* 2011 tavasz, 85–95.
- Kovács 2014 = Kovács Sz.: *A kunok története a mongol hódításig.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Budapest.
- Kovács 2015 = Kovács Sz.: A kunok a Poveszty vremennih let-ben. In: *PVL 2015*, 317–331.
- Kozlov 2012 = Kozlov, S. A.: K voprosu o datirovke pojavlenija pečenegov v Nižnem Podunav’je. *Vizantijskij Vremennik* 71 (96): 57–73.
- Kučera 1987 = Kučera, M. P.: *Zmievj valy Srednego Podneprov’ja.* Kiev.
- Lengyel 1975 = Lengyel D.: *Magyar mondák a török világból és a kuruc korból.* Budapest.
- Lihačëv 1980 = Lihačëv, D. S.: *Velikoe nasledie. Klassičeskie proizvedenija literatury Drevnej Rusi.* Moskva.
- Makk 1996 = Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196).* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged.

- Markevič 1883 = Markevič, A. I.: *O letopisjah. Iz lekcij po russkoj istoriografii*. Vyp. I. Odessa.
- Melnyk 2013 = Melnyk, M.: On the Issue of the Authenticity of the Names of Pecheneg Rulers in the Nikonian Chronicle. In: *The Steppe Lands and the World Beyond them. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*. Eds. Curta, F. – Maleon, P. Iași, 151–158.
- Mel'nikova 2011 = Mel'nikova, E. A.: Kompozicija i sostav „Sagi ob Ejmundе syne Hringa.” In: *Visy družby. Sbornik statej v čest' Tatjany Nikolaevny Džakson. – Stanzas of Friendship. Studies in Honour of Tatjana N. Jackson*. Red. Gvozdeckaja, N. Ju. – Konovalova, I. G. – Mel'nikova, E. A. – Podosinov, A. V. Moskva, 255–268.
- Morgunov 2003 = Morgunov, Ju. Ju.: *Samsoniev Ostrov: pograničnaja krepost' na posulskoj okraine Južnoj Rusi v 11–13 vv.* Moskva.
- Nazarenko 2001 = Nazarenko, A. V.: Svjatopolk „Okajannyj” ili Jaroslav „Mudryj”? Meždunarodnyj aspekt bor'by Vladimirovičej za Kiev (1015–1019 gody). In: *Uő.: Drevnjaja Rus' na meždunarodnyh putjah. Meždisciplinarnye očerki kul'turnyh, torgovyh, političeskih svjazej 9–12 vekov*. Moskva, 451–504.
- Obolensky 199 = Obolensky, D.: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Ford. Bódogh-Szabó P. (Bizánc világa 3.) Budapest.
- Paroń 2021 = Paroń, A.: *The Pechenegs. Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*. Leiden – Boston.
- Petruhin 2000 = Petruhin, V. Ja.: Knjaz' Oleg, Helgu Kembridžskogo dokumenta i russkij knjažeszkij rod. *Drevnejšie Gosudarstva Vostočnoj Evropy 1998 g.* Moskva, 222–229.
- Petruhin 2013 = Petruhin, V. Ja.: O fol'klornyh motivah v PVL. *Drevnejšie Gosudarstva Vostočnoj Evropy 2011 god.* Moskva, 408–417.
- Pintescu 2002 = Pintescu, F.: Présences de l'élément viking dans l'espace de la romanité orientale en contexte méditerranéen. *Studia Antiqua et Archaeologica* (Iași) 8: 257–272.
- Pletněva 1962 = Pletněva, S. A.: Besenyők, türkök és kunok a déloroszországi steppéken. II. *Szovjet Régészet* 19: 134–190.
- Polgár 1998 = A kelet-európai nomádok és szomszédaik védelmi rendszerei a kora középkorban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 106: 45–54.
- Polgár 2012 = Polgár Sz.: Opponensi vélemény Türk Attila Antal „A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör” című doktori (PhD) értekezéséről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 9/2: 15–24.
- Pritsak 1975 = Pritsak, O.: The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1: 211–235.
- Prjadko 2020 = Prjadko, O. O.: „Busurmens'ke” horodišče na r. Ikva. *Arheolohija i Davnja Istorija Ukrajiny* 2: 136–141.
- Romashov 1999 = Romashov, S. A.: The Pechenegs in Europe in the 9–10th Centuries. *Rocznik Orientalistyczny* 52/1: 21–35.
- Róna-Tas 2001 = Róna-Tas A.: Magyarok korai történelmünk forrásaiban. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.). Budapest, 7–27.

- Ryčka 2006 = Ryčka, V.: Letopisnoe skazanie o „belgorodskom kisele”. *Ruthenica. Journal of East European Medieval History and Archaeology* 5: 236–238.
- Szabó 2017 = Szabó J.: *A tatárjárás emléke a földrajzi nevekben és néhány földrajzi gyűjtésben*. Szeged.
- Szántó 2001 = Szántó R.: Skandináv források adatai a kelet-európai steppére. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Budapest, 173–180.
- Wozniak 1984 = Wozniak, F.: Byzantium, the Pechenegs and the Rus’. The Limitations of a Great Power’s Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4: 299–316.
- Zimonyi 1998 = Zimonyi I.: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 106: 129–144.
- Zvizdec’kyj 1987 = Zvizdec’kyj, B. A.: Pys’move povidomlennja počatku XI st. nimec’koho arhijepyskopa-misionera Bruno pro Rus’ u svitli novyh arheolohičnyh doslidžen’. *Ukrajinskij Istoryčnyj Žurnal* 6: 119–124.